

Ольга Недавня

СУЧАСНИЙ ВПЛИВ ЦЕРКОВ ТА РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА ВИЗНАЧЕННЯ УКРАЇНЬСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Розглядається сучасний вплив християнських Церков в Україні на українську ідентичність, виходячи з їхнього ставлення до основних її визначників, що дозволяє здійснювати відповідний аналіз на основі об'єктивних даних та з урахуванням актуальних особливостей діяльності Церков.

Ключові слова: Християнські Церкви, вплив, українська ідентичність, визначення.

Українці опинилися сьогодні перед низкою взаємопов'язаних гуманітарних викликів. З одного боку, відчувається потреба віднайдення власної ідентичності (національної, духовної, культурної) в поліфонічній світоглядно, культурно та конфесійно Україні та у світі, що стрімко глобалізується — і водночас запитує про оригінальні внутрішні смисли. З іншого боку, віднаходити та утверджувати свою ідентичність доводиться у складних умовах, до яких багато хто виявився неготовим: поруч хтось усвідомлює себе як інакшого (і це може відбуватися і з одновірцями, і з однодумцями) й також намагається, відповідно своїх поглядів, розбудовувати й відстоювати життєвий простір довкола. Пригадування і розвиток власних традицій стикається, синтезується, існує немовби в “паралельних світах” з іншими традиціями, старими й новими, серед яких — як культурні набутки, так і вражаючі безкультурні пониження. І все це реалізується у взаємодії досить відмінних “ближніх”, у ході їхнього культурного та політичного самовизначення — як всередині власної держави, так і в ширшому геополітичному контексті.

Сучасний період суспільного розвитку українців відзначається доформуванням трансформацією індивідуальних та колективних ідентичностей: національних, культурних, духовних, політичних, конфесійних. Можливо, йдеться не про всіх. Однак ці процеси (для тих, кого вони стосуються), стимульовані вітчизняними суспільними потрясіннями останніх років та неоднозначними, ба навіть кризовими економічними, політичними та культурними явищами в навколишньому світі, помітно інтенсифікуються, підпадаючи під уважне вивчення дослідників¹.

Маючи на меті проаналізувати вплив християнських Церков на українську ідентичність у поліконфесійній Україні, ми виходимо з того, що нашу національну ідентичність об'єктивно визначає сукупність базових прикмет, котрі належать українцям, характеризують їх та вирізняють серед інших народів,

а також усвідомлюються саме як такі українцями (та й іншими народами), та становлячи основу їхньої самоідентифікації.

В академічному філософському дискурсі усталена дефініція ідентичності як тотожності, а процес встановлення ідентичності визначається, відповідно, як ідентифікація². Підкреслюємо цю принципову позицію, солідаризуючись з колегою В. Лісовим, щоб відразу відмежуватися від суб'єктивістських поглядів на ідентичність як на те, що довільно визначається окремими індивідами (тобто як на ототожнення себе, що є радше самоідентифікацією, котра може бути більш чи менш адекватною). Адже, якщо у разі особистої, персональної ідентичності як унікального індивіда такий підхід виправданий, то етнічна або національна ідентичність — наслідок діяльності багатьох поколінь, що формується протягом тривалого історичного періоду й не підлягає швидким, а тим паче волюнтаристським змінам. У цьому ми поділяємо думку О. Картунова³, котрий критично ставиться до гіперболізованого “присвійного” акценту у визначенні етнонаціональної ідентичності рядом західних етносоціологів (В. Ісаєв, Дж. Рейтц, Дж. Едвардс), більш слушними вважаючи пропозиції інших науковців (Дж. Хааса, В. Шаффіра), що враховують і об'єктивні, і суб'єктивні, зовнішні та внутрішні фактори у сутнісних дефініціях етнонаціональної ідентичності. Показово, що більшість західних учених все ж стверджують, що така ідентичність підтримується насамперед завдяки об'єктивним характерним рисам, за певної участі суб'єктивних, а також взаємодії між ними.

Зрозуміло, визначень етнічної й національної ідентичності існує багато, що зумовлюється як методологічним розмаїттям самих концепцій ідентифікації, так й ідеологічними преференціями тих, хто визначає. У контексті пропонованого релігієзнавчого дослідження немає потреби заглиблюватися в класифікаційні дискусії стосовно співвідношення етнічної й національної ідентичності (якщо націю розглядати суто як явище політичне), оскільки у нашому випадку українці виступають державотворчим етносом, на основі якого і складається українська нація. Найбільш функціональним нам видається визначення Е. Сміта⁴, яке, властиво, збігається з думкою вітчизняних науковців: національна ідентичність базується на спільній історичній території (рідний край, батьківщина), спільних міфах та історичній пам'яті, спільній масовій громадській культурі, єдиному правовому та економічному просторі з вільним пересуванням. О. Олійник⁵ підкреслює — як важливий складник — почуття спільності минулого й сучасного у громадянському суспільстві кожної конкретної держави (з чим, очевидно, є проблеми в українців, зумовлені, серед іншого, і їхньою складною релігійно-церковною історією).

Не завжди серед характерних визначників саме національної (а не етнічної) ідентичності окремо згадуються спільні традиції та звичаї, звички й забобони

(їх нерідко включають до складу спільних міфів та історичної пам'яті чи до масової культури). Однак, якщо йдеться про релігієзнавчі дослідження, ми вважаємо за доцільне виділяти такі фактори, що свого часу формувалися під великим впливом релігійної свідомості у різноконфесійних її виявах. Адже без врахування цих факторів аналіз дії релігійно-церковних чинників на українську ідентичність відбуватиметься у звуженому предметному полі — лише переважно щодо анклавів конфесійно визначених віруючих, тоді як царина традицій та звичаїв і досі охоплює більший контингент. Мова в типовому переліку маркерів етнонаціональної ідентичності згадується дискусійно (як важливий елемент, але не завжди визначальний), натомість релігія розглядається науковцями як така, дія котрої може бути і конструктивною, і деструктивною.

Релігія цілком слушно не виноситься у низку прикмет, котрі окреслюють національну ідентичність, оскільки тільки в небагатьох народів існує національна, одна (чи сповідувана більшістю одноплемінників) віра. Проте роль релігії та Церкви у формуванні та трансформаціях національної ідентичності може бути не просто помітною, але й вирішальною, про що свідчать безліч історичних прикладів. Національні та релігійно-конфесійні ідентичності можуть не лише перетинатися або розходитися, але й болісно конфліктувати — в межах однієї нації, однієї родини чи й навіть одного сумління. Окрім того, до предметного поля вивчення національної, в цьому разі — української, ідентичності правомірно входять і проблеми варіативності українських ідентичностей релігійно-церковних та, ширше, духовно-культурних ідентичностей, їхніх кореляцій із суспільно-політичними й геополітичними орієнтаціями тощо.

Досліджуючи сучасний стан речей, варто наголосити, що кризи ідентичностей, проблеми самоідентифікації у суспільному співжитті й взаємодії людей, притаманні різним історичним періодам та спільнотам, зазвичай загострюються у т. зв. перехідних суспільствах. До них можна віднести й теперішню Україну. Реконструкція та відстоювання ідентичності (національної, культурної, релігійної, конфесійної) відбувається в умовах соціальних переформатувань, впливу світової глобалізації, нових демократичних надбань, серед, за висловом С. Кримського⁶, креолізації культурних цінностей, перетворюваних на товар масової культури. У чомусь це схоже на аналогічні процеси в інших державах євроатлантичного культурного кола (про які пишуть закордонні дослідники⁷), а в чомусь — доповнюється нашими оригінальними проблемами.

Відколи на зміну радянській нівеляції та примусовій, під страхом, “єдності” прийшли плюралізм думок і реальна поліконфесійність — свобода совісті та більша свобода дій стала не тільки позитивним здобутком, але й неабияким випробовуванням. Разом з більшою відкритістю світові Україна відкрилася як його досягненням, так і проблемам. І ті, і ті часом бувають не-

адекватні її рівню поточного суспільного розвитку, її особливим потребам. Досягнення даються надто легко, а проблеми так само легко “запозичуються”, замість самостійно творитися або ж відкидатися. Із завершенням періоду нав’язуваного єдино правильного світогляду та державного атеїзму з’явилися нові виклики. Серед них — відносини Церков, старих і нових, між собою, з владою, з атеїстами, інаковірними, після підпільної діяльності чи “внутрішньої” еміграції — діяльність у суспільстві вільному, зокрема й у виборі світогляду, моралі й совісті чи їхньої відсутності.

Власне перед такими викликами постали й самі їхні співтворці: віруючі й невіруючі, прихожани й ті, хто просто відносить себе до певної релігійно-церковної, духовно-культурної традиції, і це також привернуло дослідницьку увагу релігієзнавців⁸. У ході пошуку відкликів на перелічені виклики актуалізувалася ще одна складна проблема: співвідношення потреб співжиття в плюралістичному, полісвітоглядному, поліконфесійному та мультикультурному суспільстві з потребами національного культурного й духовного відродження та розвитку, усвідомлення й реалізації національної ідентичності.

Грунтуючись на вже згаданому визначенні базового фундаменту національної ідентичності, з’ясуємо, як впливають на українську ідентичність реалії сучасної поліконфесійності України і світу.

Поліконфесійність самої України (нерівномірна регіонально) в умовах поліконфесійності її оточення, з різномірними зовнішніми впливами різної інтенсивності, спрямованості та міри корисності для українських націєдержавних інтересів, виливається в те, що діяльність різних Церков буває неоднозначною щодо відтворення української ідентичності як спільної для всіх українців. Закономірно також, що крім невеликих релігійних громад автентичного коріння, котрі не мають одновірців поза Україною, всі інші більше чи менше пов’язані з іноземними центрами або принаймні “материзною” (культурним і національним впливом місця походження і творців).

У сучасну інформаційну добу такі впливи можуть бути й дистанційними, не обмеженими ані національними, ані державним, ані культурними кордонами. З огляду на те, що релігії, конфесії, Церкви та релігійні організації впливають не тільки прямо (на віруючих), але й опосередковано (культурним переданням), це стосується практично всіх. Отже, простежимо, як цей вплив відображається на складанні української ідентичності множиною індивідуальних самоідентифікацій, враховуючи, як ставляться різні Церкви та релігійні організації (й ширше — чинники певних духовно-культурних традицій) до базових маркерів української ідентичності. Такий підхід, що апелює передусім до об’єктивних критеріїв, “тут і зараз”, на наш погляд більш надійний, ніж оцінки міри україноцентричності Церков та релігійних

організацій, переважно через призму їхніх віроповчальних та інституційних особливостей, історично сформованих поза Україною.

1. Спільна історична територія, батьківщина. Усвідомлення цього фактора як базового маркера української ідентичності формально не підважують жодні Церкви чи релігійні організації. Однак їх частина наголошує радше на моральному ставленні до тієї землі, на якій Бог звелів народитися й жити вірним (неопротестанти, східні течії на теренах України), а не плекає до материнських теренів якогось особливого святоблого сентименту, як це роблять рідновіри та українські національні Церкви київської традиції: УПЦ КП, УГКЦ та УАПЦ. Натомість РПЦ (а також і частина УПЦ МП) схильна, прямо не відмовляючи українцям у їхній історичній батьківщині, нав'язувати їм бачення її як спільної колиски “братніх народів”.

2. Спільні міфи та історична пам'ять. Цей маркер національної ідентичності нові в Україні релігійні організації або не обговорюють взагалі, або намагаються замінити цілком іншими (східні, екзотичні релігії). Частина Церков (зокрема, РКЦ) подекуди додає в малюнок спільної історичної пам'яті відповідні конфесійні складники, але тут йдеться хіба про нагадування того, що було, хай і локально (наприклад, старокиївські легенди про диво св. Яцека⁹ чи спільні зусилля православних і католиків задля викуплення християн з мусульманського полону). Та найбільше на підтримку спільних міфів та історичної пам'яті працюють, звісно, вже названі Церкви київської традиції, хоч такі дії спостерігаються і в УПЦ МП (наприклад, розуміння голодомору 1932–1933 рр. як геноциду її митрополитом Володимиром¹⁰). Своєю чергою, РПЦ прагне сконструювати для українців такі міфи та історичну пам'ять, які були б спільними з росіянами та всіма представниками “Русского мира”. Підкреслимо також, що, хоча рідновіри намагаються вивчати й навіть певною мірою відживлювати спільні давні міфи українців, однак, оскільки представники цієї релігійної течії вважають їх замуленими пізнішими християнськими домішками, від яких ці міфи потрібно очищати, а всю християнську історію розглядають як фатальну помилку, то це не надто сприяє усвідомленню національної історичної пам'яті як спільної та спадкоємної.

3. Спільна масова громадська культура. В Україні спільність цієї культури досить умовна — її можна назвати і постхристиянською, і постатеїстичною, і постколоніальною. Водночас у ній не вихолощені зовсім риси українськості, й частина українців старається їх реанімувати та осучаснити. Нові в нашій державі релігійні організації, натомість, цим не заклопотані. Проте об'єктивно — своїм намаганням виховувати добропорядних людей — вони частково працюють й на виховання добропорядних громадян, тож опосередковано можуть певним чином сприяти реанімації (в межах загальнолюдських

цінностей) цінностей українських, котрі належать до аксіологічного ряду традиційного суспільства з його родинними ідеалами. На практиці, все ж, адепти нових релігій здебільшого не плекають своєї української ідентичності і не вписуються в масову громадську культуру. Частково це можна сказати і про Свідків Єгови та деяких інших протестантів (особливо адвентистів). Виняток становлять хіба що українські лютерани, котрі позиціонують себе саме як українців. Усі віруючі та християни традиційних конфесій зокрема — якщо це справді віруючі, а не “приносні” обрядовірці — явно не творять (принаймні поза Західною Україною) помітного анклаву чи кількох анклавів у ареалі масової громадської культури українців. А ті українські громадяни, які відносять себе до конкретної релігійно-церковної традиції “зі спадку” чи “в душі”, є представниками такої масової громадської культури, котру ледве чи можна вважати і українською, і свідомою громадянською. Вона уражена постколоніальним синдромом, і РПЦ (частково й УПЦ МП, особливо на місцях — на східних та південних теренах України) цьому сприяє.

4. Єдиний економічний та правовий простір. На цей маркер національної ідентичності вплив Церков та релігійних організацій переважно опосередкований: він реалізується через культурно-цивілізаційні вектори їхньої пастирської виховної та соціально-гуманітарної діяльності. Щоправда, відомі й спеціальні спільні¹¹ та окремі¹² Звернення Церков на підтримку правової держави, гуманного законодавства тощо.

5. Спільні традиції та звичаї. Попри велике розмаїття регіональних їх виявів, існує типовий “перелік” всеукраїнських, у кількох основних варіантах комбінацій різних характерних складників. Частина традицій та звичаїв дожили, трансформовані, ще з дохристиянської доби, частина давно обросла виразними конфесійними рисами. До наших часів, хай і у видозміненому вигляді, живуть, відтворюються, заново відкриваються та творчо освоюються наступними поколіннями українців обрядові звичаї кульмінаційних моментів людського життя (народження, шлюб та смерть), як і основних свят календарного циклу, виготовлення українських сакральних і повсякденних страв, оберегів тощо. Нове життя отримали українські рушники та вишиванки, український вертеп та вечорниці. Ці вияви української душі не надто зауважуються новими в Україні релігійними рухами й організаціями, стримано або з ігноруванням сприймаються (за нечисленними винятками) протестантами, а от давніше вкорінені в українських землях Церкви тією чи іншою мірою їх використовують чи навіть плекають і пропагують. Рідновіри намагаються відтворювати українські звичаї без християнських нашарувань, проте їхні пропозиції відроджувати саме такі традиції (підкреслено опонентні християнським) як спільні не знаходять помітного відклику. У римо-

католиків часто спостерігається творче поєднання українських традицій з іншими європейськими.

6. Мова. Зрозуміло, рідновіри спілкуються українською. Українська мова служіння є важливою для українських національних Церков УГКЦ, УПЦ КП та УАПЦ, де це є пріоритетом — як “зверху”, так і “знизу”, тобто від самих вірних. Така мовна політика, природно, втілюється ними й у повсякденному духовному житті. Послідовна в цьому питанні РКЦ: мова народу, серед якого вона служить, є першою в богослужбових практиках, нею видаються всі конфесійні (у кожній країні перебування) видання, ведуться радіо— та телепередачі, здійснюються святкові відправи, у парафіях (крім місць компактного проживання іншого етносу) українською мовою проводяться більшість щоденних служб, і богослужіння цією мовою призначаються на час найбільш масової відвідуваності храму. Протестантські Церкви здебільшого декларують гнучку мовну політику пристосування до мовних потреб своїх вірних, але на практиці поза Західною Україною це часто зводиться до пріоритету мови російської. Як правило, на вітчизняних теренах є російськомовними неопротестанти та прихильники східних чи екзотичних релігій та рухів. Мовна політика УПЦ МП характеризується непропорційною двомовністю видань (україномовних набагато менше), переважно російськомовним богословським дискурсом та церковнослов'янським богослужінням. Віруючі УПЦ МП є україномовними, за незначними поодинокими винятками, лише в Західній Україні. Хоч мова — не конче обов'язковий для визначення національної ідентичності фактор, але, як маркер таки дуже важливий і за використання релігійними організаціями вона істотно виграє в очах віруючих.

Таким чином, вимальовується об'єктивна картина впливу Церков на визначення української ідентичності. Водночас необхідно наголосити, що доля української ідентичності залежить усе ж таки передовсім від самих її носіїв: усіх, хто вважає себе українцем. Чим більше серед них буде свідомих та активних (як воцерковлених, так і всіх, хто цінує українські духовні й культурні традиції), чим більше вони співпрацюватимуть у доступному для кожного розширенні й укріпленні українського простору, починаючи з власних родин, та чим переконливіше відповідно діятимуть у суспільстві, тим більше шансів українській ідентичності зберегтися та гідно виявлятися й відтворюватися в сучасному поліконфесійному і полікультурному світі.

1 Його ж. Свобода і пошук нових форм ідентичності в добу глобалізації // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць / Гол. ред. В. В. Лях. — К., 2006. — Вип. 57. — С. 3; Лях В. В. “Конфлікт цивілізацій” і проблеми ідентичностей // Україна і Ватикан в контексті культурно-цивілізаційного діалогу: історія і сучасність. За заг. ред. П. Яроцького, Л. Филипович, С. Кияка. — К.,

2009. — С. 23-34 (Серія наук. зб. — Зб. № 3); Колодний А. Національна церква як вияв національної ідентичності: український контекст // Релігійна свобода: свобода релігії і національна ідентичність — світовий досвід та українські проблеми: Наук. щорічник / За заг. ред. А. Колодного і М. Бабія. — К., 2002. — С. 21-26; Крымский С. Б. Контуры духовности: новые контексты идентификации // Вопросы философии. — 1988. — № 4. — С. 40-49; Киридон А. М. Конструювання української ідентичності в умовах євроінтеграційного вибору // Україна і Ватикан в контексті культурно-цивілізаційного діалогу: історія і сучасність. — (Серія наук. зб. — Зб. № 3. За заг. ред. П. Яроцького, Л. Филипович, С. Кияка. — К., 2009. — С. 73-79.; Євсєєва Т. Українська та православна ідентичність як історичний чинник формування і збереження української нації // Історія релігій в Україні: Наук. щорічник / Ред. кол.: В. Гаюк, Я. Дашкевич, Л. Моравська. — Львів, 2005. — Кн. 2. — С. 469-479, та ін.
- 2 Ідентичність // Філософський енциклопедичний словник. — К.: Абрис, 2002. — С. 233-234.
- 3 Етнічна ідентичність (концепція) // Мала енциклопедія етнодержавознавства / Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. — К.: Довіра, Генеза, 1996. — С. 35.
- 4 Сміт Е. Д. Національна ідентичність. — К.: Основи, 1994. — С. 10-27.
- 5 Національна ідентичність (етнічна) // Мала енциклопедія етнодержавознавства / Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. — К.: Довіра, Генеза, 1996. — С. 98.
- 6 Кримський С. Б. Під сигнатурою Софії. — К., 2008. — С. 296.
- 7 Наприклад: Дьюрем К. Релігійна свобода і національна ідентичність: нотатки про американський досвід // Релігійна свобода: свобода релігії і національна ідентичність — світовий досвід та українські проблеми: Наук. щорічник / За заг. ред. А. Колодного і М. Бабія. — К., 2002. — С. 8-14; Каспер В., кард. Свобода віросповідання та національно-культурна ідентичність // Релігійна свобода: свобода релігії і національна ідентичність — світовий досвід та українські проблеми: Наук. щорічник / За заг. ред. А. Колодного і М. Бабія. — К., 2002. — С. 5-8.
- 8 Наприклад: Ювсечко Я. Проблема ідентичності віруючого в сучасному суспільстві // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. праць. — Чернівці, 2009. — Вип. 466-467: Філософія. — С. 249-252; Шевченко В. В. Україна духовна: постаті, події, явища. — К., 2008. — С. 355-382; Мадей Н. Феномен конфесійної ідентичності в українському суспільстві // Релігія в контексті соціокультурних трансформацій України: Кол. монографія / Відп. ред. Л. Филипович. — К., 2009. — С. 216-222. — (Українське релігієзнавство. — 2009. — № 50). Лютко О. Трансформація конфесійної складової ментальності в умовах демократизації суспільства // Історія релігій в Україні: Наук. щорічник / Ред. кол.: З. Білик, Я. Дашкевич, О. Киричук та ін. — Львів: Логос, 2008. — Кн. 1. — С. 753-760.
- 9 Браславець О. Київ католицький. Київ православний. — К.: Кайрос, 2001. — С. 18-21.
- 10 Слово Блаженнішого Митрополита Володимира з нагоди Дня пам'яті жертв голодомору та політичних репресій // Українська Православна Церква. Офіційний веб-сайт [Електр. ресурс]. — Режим доступу: <http://orthodox.org.ua/uk/node/865>.
- 11 Інтерв'ю з главою УПЦ КП Філаретом (Денисенком) кореспондента газети "Україна молода" (21.07) // Бюлетень релігійної інформації. — 2006. — № 7-8

- (142). — С. 49-56; Документи Української Греко-Католицької Церкви // Соціально зорієнтовані документи Української Греко-Католицької Церкви (1989-2008). — Львів, 2008. — С. 3-450, тощо.
- 12 Спільні Звернення Предстоятелів Української Греко-Католицької Церкви та інших Церков і релігійних спільнот України // Соціально зорієнтовані документи Української Греко-Католицької Церкви (1989-2008). — Львів, 2008. — С. 455-524.

SUMMARY

Ol'ga Nedavnya

The Present Impact of Churches and Religious Organizations on Defying the Ukrainian Identity

In the article, the present impact of Christian Churches in Ukraine on the destiny of Ukrainian identity is analyzed, proceeding from their attitude towards its main characteristics; it allows providing the respective analysis on the basis of objective data and taking into account actual features of Churches' activities.

Ярослава Різникова

РЕЛІГІЙНА ТА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ: МОДЕЛІ ВЗАЄМОДІЇ (НА ПРИКЛАДІ ОДЕСЬКОГО РЕГІОНУ)

Стаття присвячена розгляду питання взаємозв'язку між конфесійними та етнічними трансформаціями у процесі формування українського народу та української державності, зокрема аналізу взаємодії між релігійними та національними чинниками на прикладі Одеського регіону.

Ключові слова: етноконфесійні трансформації, поліконфесійність, поліетнічність, міжконфесійні відносини, етноконфесійні релігійні організації.

На рубежі ХХ-ХХІ століть людство вступило в епоху глобалізації, що породило необхідність наукового осмислення цього явища, зокрема в контексті його впливу на релігійну та національну ідентичність. Наприклад, відомий теоретик глобалізації Мартін Елброу розглядає глобалізацію як активне поширення технологій, цінностей та інших форм людської діяльності по всій земній кулі, що сприятиме стиранню відмінностей у житті всіх народів. Деякі автори (як, наприклад, П. Штомпка) взагалі вважають, що внаслідок сучасних процесів глобалізації ми вже наблизились до такого стану, коли